
ДАВНЬОРУСЬКЕ СЕЛО ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОСЕЛЕННЯ В КАНІВСЬКОМУ ПОДНІПРОВ'І

В. О. Петрашенко

У статті на основі аналізу матеріалів розкопок давньоруського поселення з Канівського Подніпров'я розглядається ландшафтно-планувальна структура мікрорегіону, основні напрямки господарської діяльності та демографія давньоруського села.

Для вирішення проблеми генези феодальної земельної власності, формування волостей, становлення феодалізму на Русі першочергове значення мають дослідження сільських поселень, де проживала основна маса давньоруського населення. Останнім часом поживався інтерес до археологічного дослідження давньоруського села, проте за ступенем дослідженості неукріплені поселення все ще поступаються перед городищами, особливо це помітно при інтерпретації археологічних матеріалів в соціально-економічному плані. Залишаються відкритими питання ідентифікації конкретних археологічних пам'яток з літописними даними, зокрема: як інтерпретувати замок-двір, оточений десятками гектарів неукріплених поселень; якими археологічними ознаками відрізняються весі, села, погости і слободи писемних джерел XI—XIV ст. Відповісти на ці питання можливо лише за умови суцільного археологічного обстеження територій, всебічного вивчення поселенських структур, їх систематизації, дослідження хронології та просторово-планіграфічної структури.

Уперше у вітчизняній історичній і археологічній літературі проблему селянського господарства та продуктивності землеробства дослідив В. Й. Довженок у загальновідомій монографії «Землеробство Древньої Русі». Дійшовши висновку, що економічною основою давньоруського суспільства був селянський двір, відомий з історичних джерел під назвою дима, дослідник стверджував, що селяни на Русі з перших століть давньоруської історії були феодально залежним населенням: «... селяни, вільні від експлуатації феодала, потрапляли під владу князя». Зростання церковного і боярського землеволодіння здійснювалось саме за рахунок сільських поселень, адже поняття «село» і «жизнь» на них були синонімами¹.

В. Й. Довженок був переконаний, що дослідження сільської округи потрібно здійснювати в комплексі з городищами-замками, з якими вони становили єдиний соціально-економічний комплекс. Ця думка знаходить незаперечне підтвердження в таких регіонах, як Канівське Придніпров'я, густо вкрите мережею городищ і поселень. Тут на ділянці Дніпровського узбережжя від колишнього с. Трахтемирів до с. Бучак довжиною близько 20 км досліджено всі пам'ятки, що потрапили в зону розмиву Канівського водосховища.

У статті публікуються матеріали розкопок поселення в ур. Ревутове та пропонується досвід реконструкції селянського господарства на основі дослідження територіальної структури та ландшафту. Розкопки на поселенні провадилися у 1993—1994 рр. Канівською експедицією, суцільною площею розкопано 2000 м², на якій досліджено 7 жител, 10 будівель господарського і ремісничого призначення та 12 ям (рис. 1). Поселення знаходиться на правому березі Дніпра на відстані 2,8 км на південь від пристані с. Григорівка Канівського р-ну Черкаської обл. З півночі урочище обмежене глибокою балкою (ур. Кринички), з півдня — виходить на берегове підвищення, за яким починається широка заплава, в яку витікає потужний струмок, що бере початок у глибокому каньйоні верхнього плато. Перепад висоти тераси, на якій знаходиться поселення, становить близько 2,3 м.

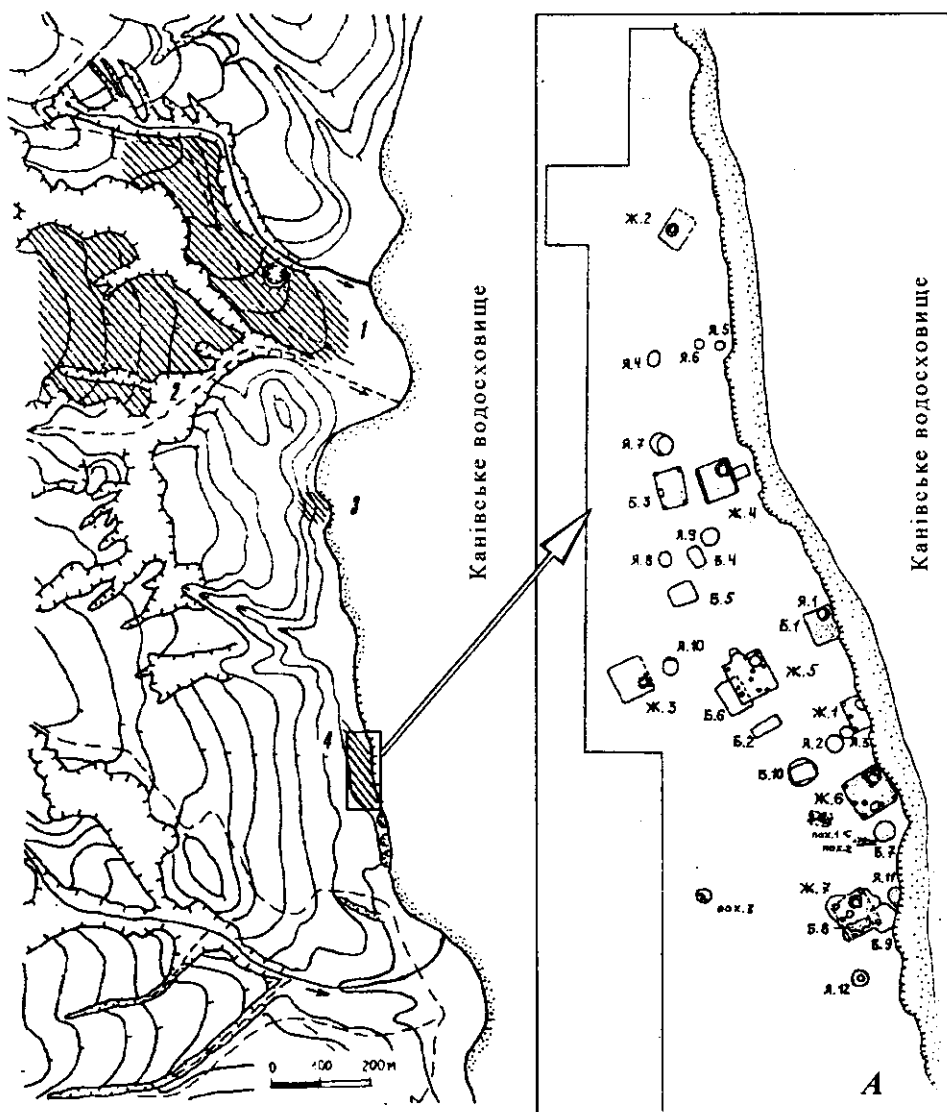

Рис. 1. Карта-схема місцезрозташування давньоруських пам'яток на південь від с. Григорівка: 1 — давньоруський комплекс в ур. Городок; 2 — давньоруське поселення в ур. Кут; 3 — давньоруське поселення в ур. Підтополеве; 4 — давньоруське поселення в ур. Ревутове. А — загальний план розкопу поселення у Ревутово.

Культурний шар, як і на всіх терасових поселеннях Подніпров'я, утворювався в умовах площинних змивів і зсувів з верхніх ділянок, а значить, залягав нерівномірно, його товщина не відповідала реальному культурному шарові давньоруського часу, потужність якого не перевищувала 0,25 м. Натомість глибина розкопу, завдяки зсувним процесам, місцями сягала 1,5 м, отже материк залягав на глибині від 0,3 до 1,5 м.

Характеристика об'єктів

Житла прямокутної форми заглиблені в ґрунт на 0,35—1,35 м, площею 12—16 м², орієнтовані переважно кутами за сторонами світу. Глинобитна піч знаходилась, як правило, у північному кутку, вхід у місцях, де його вдалось простежити розташовувався збоку від печі. Більшість будівель мала каркасно-стовпову конструкцію. Лише одне з семи жител наближалось за глибиною (0,4 м) до наземних будинків, решта були спушені в ґрунт на 3—4 вінця. Це житло (2) могло використовуватись для господарських цілей. Воно відрізняється від решти спо-

руд з печами не лише малою глибиною, а значно меншими розмірами та розташуванням печі, що знаходилась майже у центрі. Крім того будівля стояла на значній відстані від основної забудови, на самому краю поселення. Можливо, вона слугувала за ригу — приміщення для просушування снопів. Риги відрізнялись від оwinів тим, що не мали ями, в них обов'язково споруджувались печі, а снопи сушили під стелею². Залишків глини, яка свідчила б про її використання для обмазування стін, не відмічено. Основні дані про розкопані житла наведено у таблиці 1.

Табл. 1. Характеристика жител.

№ житла	Глибина, м	Розміри, м	Розташування печі	Орієнтація за сторонами світу	Ямки стовпові	Інвентар	Особливості
1	1.10	3,5x2,0	ПнСх	кутами	+	залізна пряжка, гребінець	збереглось частково
2	0,35	3,6x2,5	ПдЗ	кутами	-	-	черинь, підбитий керамікою
3	1,2	4x3,6	ПдСх	кутами	-	7 оселків, ножі	
4	1,2	3,8x3,5	ПнСх	стінами	+	наконечники стріли, пряслиця, точильний брусок	
5	1,35	4,0x4,4	Пн	кутами	+	замок, ножі, пряслиця	
6	1,0	4,4x4,2	Пн	кутами	+	жорна, псалій, пряслиця	
7	1,0	3,6x4	Пн	кутами	-	ножі, наконечник стріли	

Зовнішній вигляд будинків за даними розкопу відтворено архітектором О. С. Кондратенко (рис. 2).

Господарські будівлі в основному підпрямокутної форми площею 5—9 м², заглиблені до 1,6 м. Серед них виділяється будівля № 3 розміром 3,8x3 м, глибиною 1,6 м, яка, напевне, була підклітом якоїсь господарської будівлі, що, можливо, використовувалась для ремісничої діяльності. У ній, крім звичайних знахідок кераміки та ножа, виявлено кам'яний тигель. В одній з будівель знайдено залишки сірки, в іншій — скупчення кісток тварин зі слідами обробки. Одна з будівель була заповнена уламками каміння, яке, можливо, використовувалось для виробництва жорен. Господарські ями переважно круглої форми діаметром від 1 до 1,75 м з прямовисними або дещо скошеними стінами. В них досить часто траплялись уламки від жорен; слід зазначити, що майже ціле жорно знайдено на денній поверхні розкопу, поблизу житла-риги 2, а їх фрагменти траплялись в господарських ямах і будівлях частіше ніж на інших розкопаних нами поселеннях Канівського регіону.

Характеристика речового матеріалу

Кераміка. За технологією виготовлення в керамічному комплексі з поселення можна виділити кілька традицій. Більшість черепків має заглажену рівну поверхню, інколи з відблиском піску, в зламі черепок трьохколірний: теракотовий, чорний, світло-жовтий. Тісто дуже щільне, інколи з включенням карбонату. Можливі великі домішки залістистих включень та піску. Частина черепків, особливо це характерно для XII ст., має дещо зернисту поверхню, злегка шерехату на дотик. У зламі черепок одноколірний, як правило сірий, тісто шарувате з домішками у значній кількості піску та поодинокими вкрапленнями польового шпату. Інколи такі черепки мають домішки залістистих включень у вигляді вкраплень, видимі домішки піску відсутні. Не менше 20% від загальної кількості посуду оброблялось ангобом. Ангоб застосовувався майже на всіх глечиках та тарному посуді — піфосах, на амфорках київського типу, зрідка на кухонному посуді. Колір ангобу різноманітний — від блідо-жовтого, майже білого, до яскравого теракотового. Частина глечиків мала сірі відтінки. Як правило, хоч є і винятки, ангобований посуд виготовлявся з тіста без домішок, амфорного типу. За технологією і, як ми переконаємось далі, формально-типологічними характеристи-

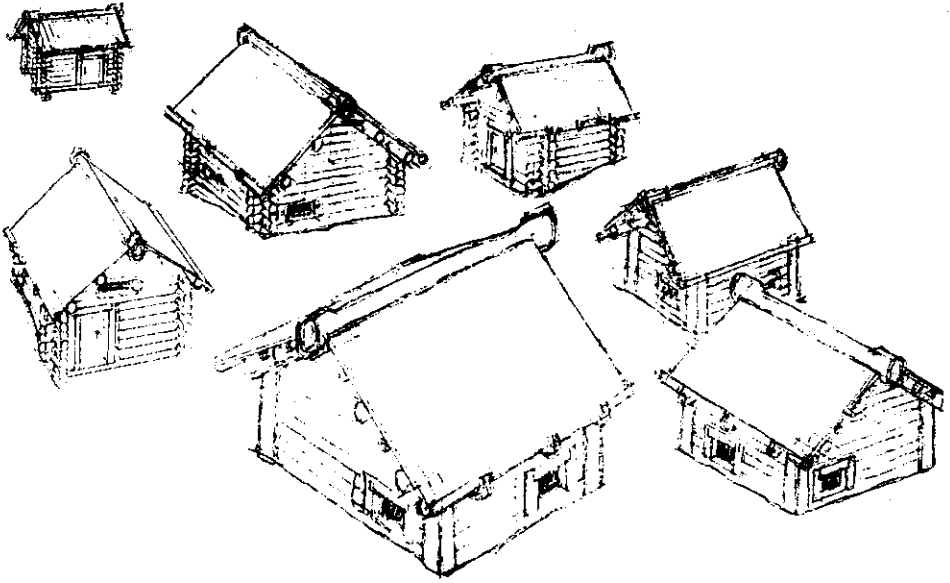

Рис. 2. Зовнішній вигляд будівель поселення у Ревутовому. Реконструкція О. С. Кондратенко.

ками кераміка з Ревутового не відрізняється від комплексів з сусідніх поселень, досліджених раніше — Григорівського і Бучакського.

Для аналізу за формою та функціональним призначенням скористаємось типологією, розробленою нами для Григорівського поселення в ур. Чернечий ліс³.

За функціональним призначенням на поселенні побутовали кухонні горщики, великі корчаги-піфоси з низьким вертикальним горлом з вушками, глечики, невеликі черпачки, накривки, світильники, амфори (рис. 3). Серед цих виробів кількісно переважають горщики, представлені 13 типами вінець, характерними для XI—XII ст., тут практично відсутні типи вінець 14—18, поширені у XII—XIII ст. на Григорівському поселенні та інших поселеннях Середнього Подніпров'я.

Розподіл типів вінець у житлах показано на рис. 4. Як бачимо, у двох житлах, що відносяться нами до садиби XI ст., переважають вінця перших семи типів. Так, у житлі 5 вони складають 56 одиниць з 75, а у житлі 3 — 15 з 25. У житлі 1 вінця XI, XII ст. розподілились однаково. У житлах 2, 4, 6 повністю переважають вінця XII ст. Реставрувати вдалось всього 8 посудин, їх характеристики наведено у таблиці 2. З них один екземпляр належить кружці, всі інші — горщики звичайних пропорцій: висота посудини наближається до діаметра по плічках, діаметр вінець становить величину, близьку до подвійного діаметра дна.

Табл. 2. Розміри горщиків за основними параметрами.

Місце знахідки	Розміри, см							Рис. 3.
	P ₁	P ₂	P ₃	P ₄	P ₅	P ₆	P ₇	
житло 2	20,0	19,0	23,0	8,8	23,2	1,5	4,0	14
житло 2	16,0	14,4	18,0	8,0	16,8	2,0	2,8	11
житло 4	20,5	20,0	23,6	9,2	24,8	1,6	2,8	7
житло 4	19,6	18,4	20,8	8	18,4	2,0	4	12
житло 4	19,2	17,6	20,4	8,8	20,8	1,6	2,8	13
культурний шар	20,0	18,0	22,4	10,8	22,0	2,0	4,0	8
культурний шар	8,8	8,0	10,4	6	10,8	1,2,0	2,0	6
культурний шар	14,8	14,8	18	12	13,2	3,2	3,2	4

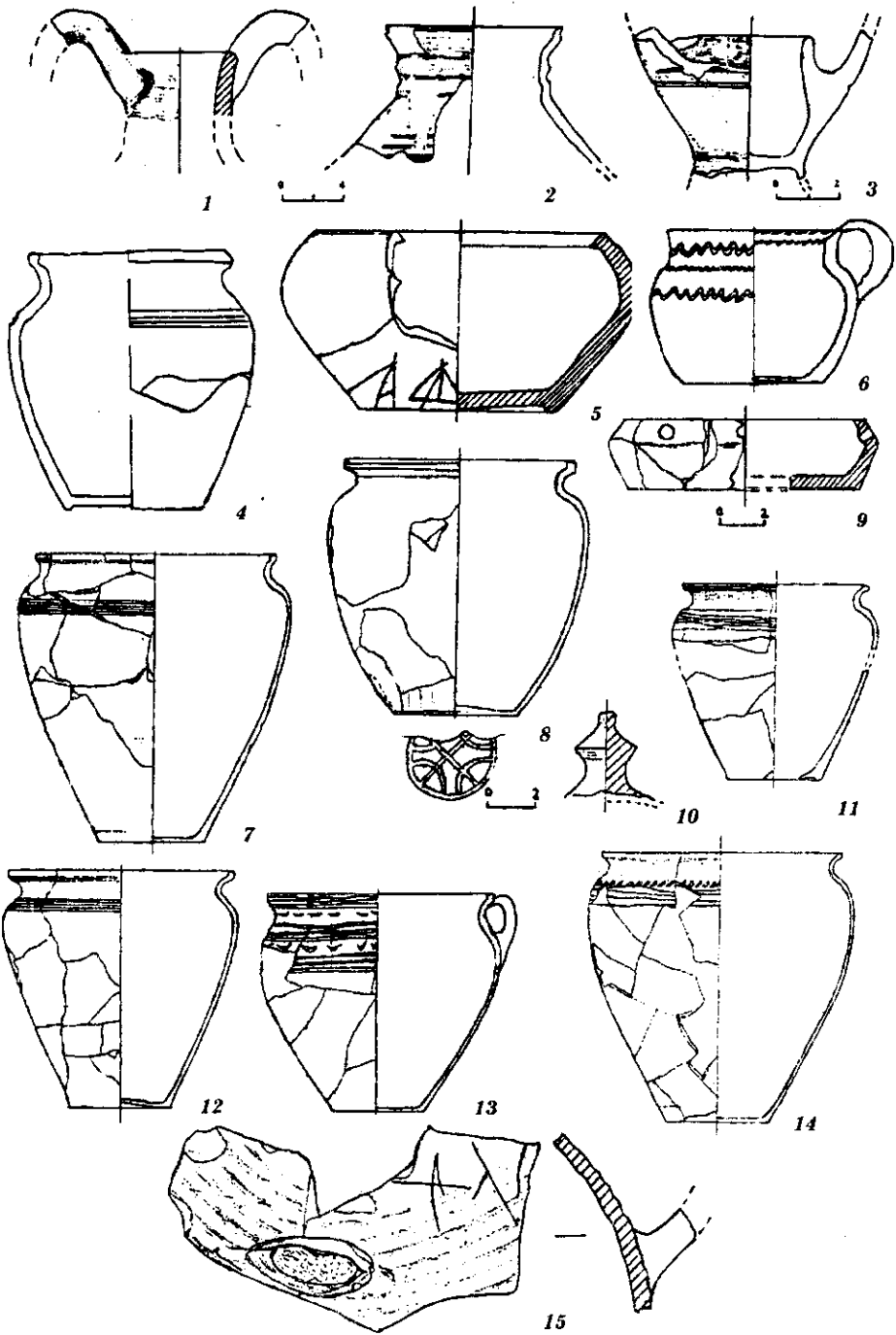

Рис. 3. Основні форми кераміки з Ревутового: 1, 2 — глечики; 3 — світильник; 4, 6—8, 11—14 — горщики, 5, 9 — черпачки; 10 — накривка; 15 — фрагмент амфори.

У колекції кераміки 31 денце має клеймо, це складає 25—30 % від загальної кількості денців, що поряд з формою вінець також відбиває хронологію керамічного комплексу. За нашими спостереженнями саме такий високий відсоток клеймованого посуду характерний для періоду XI—XII ст. За сюжетними зображеннями тут виділяється два типи знаків: князівський знак Рюриковичів і різноманітні солярні знаки. До першого типу відносяться 4 екземпляри, три з них мають чітке зображення дзвоноподібних клейм з відрогом донизу, один має вигляд двозубця підквадратної форми з перехрестям по середині (рис. 5, 1—4). За

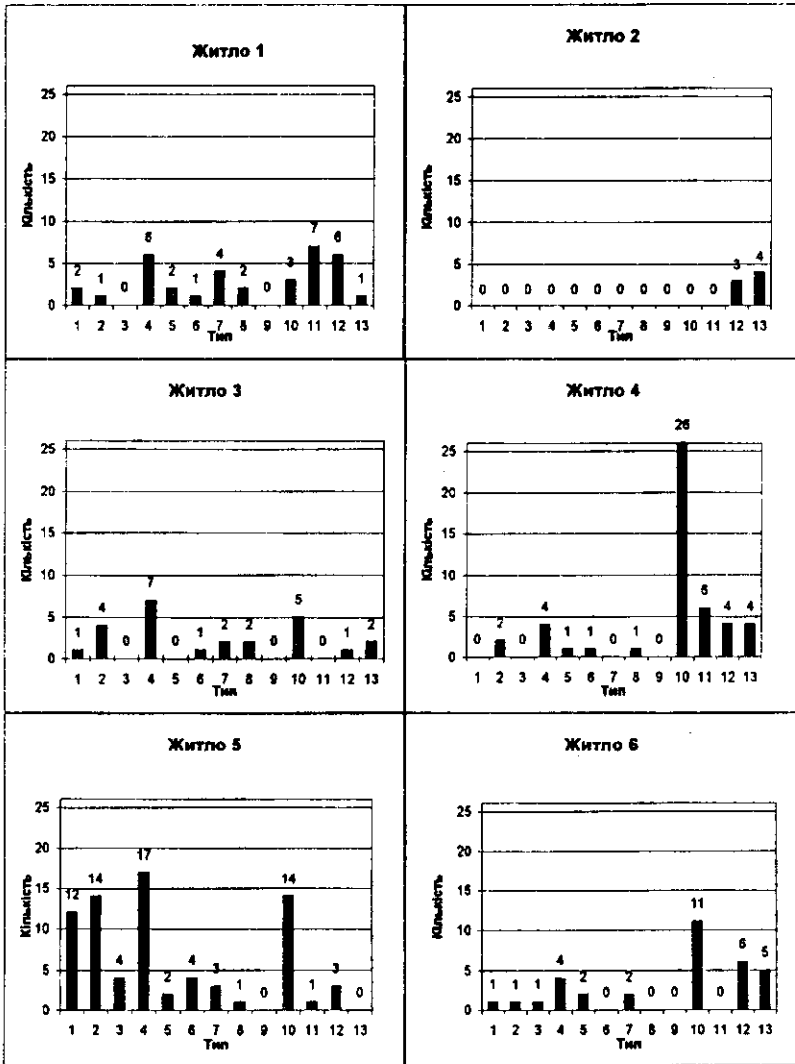

Рис. 4. Типологія вінець горщиків (1—13) та їх розподіл по об'єктах.

За атрибуцією особистих родових знаків князів Рюриковичів дзвоноподібні знаки з відрогом внизу належали суздальським Юрійовичам (нащадкам Юрія Долгорукого). Тамги у вигляді двозубця прямокутних обрисів — смоленським Мстиславичам⁴. Найближчі аналогії клейм з Ревутового знаходимо на кераміці з Чернечого лісу, де на гончарному посуді є чотири знаки Рюриковичів подібних обрисів. У Києві широко побутували дзвоноподібні знаки «Мстислав», їх різновидності виявлено в керамічному комплексі першої половини XII ст. з Подолу⁵. За В. Л. Яніним підпрямокутні знаки належали Святославу Ігоровичу та його нащадкам до Ярослава Мудрого включно, дзвоноподібні — Мстиславу та Святотопку Ізяславичам (XI — початок XII ст.)⁶. Солярні знаки представлені триквестами (10 екз., рис. 5, 7, 9—11, 13, 14, 19—24), колесами в різних комбінаціях (7 екз., рис. 5, 8, 18), колами (4 екз., рис. 5, 15, 16), хрестом (2 екз., один у вигляді свастики, рис. 5, 17), 3 рисунки не читаються.

Значна частина горщиків орнаментувалась, так з 228 відібраних фрагментів

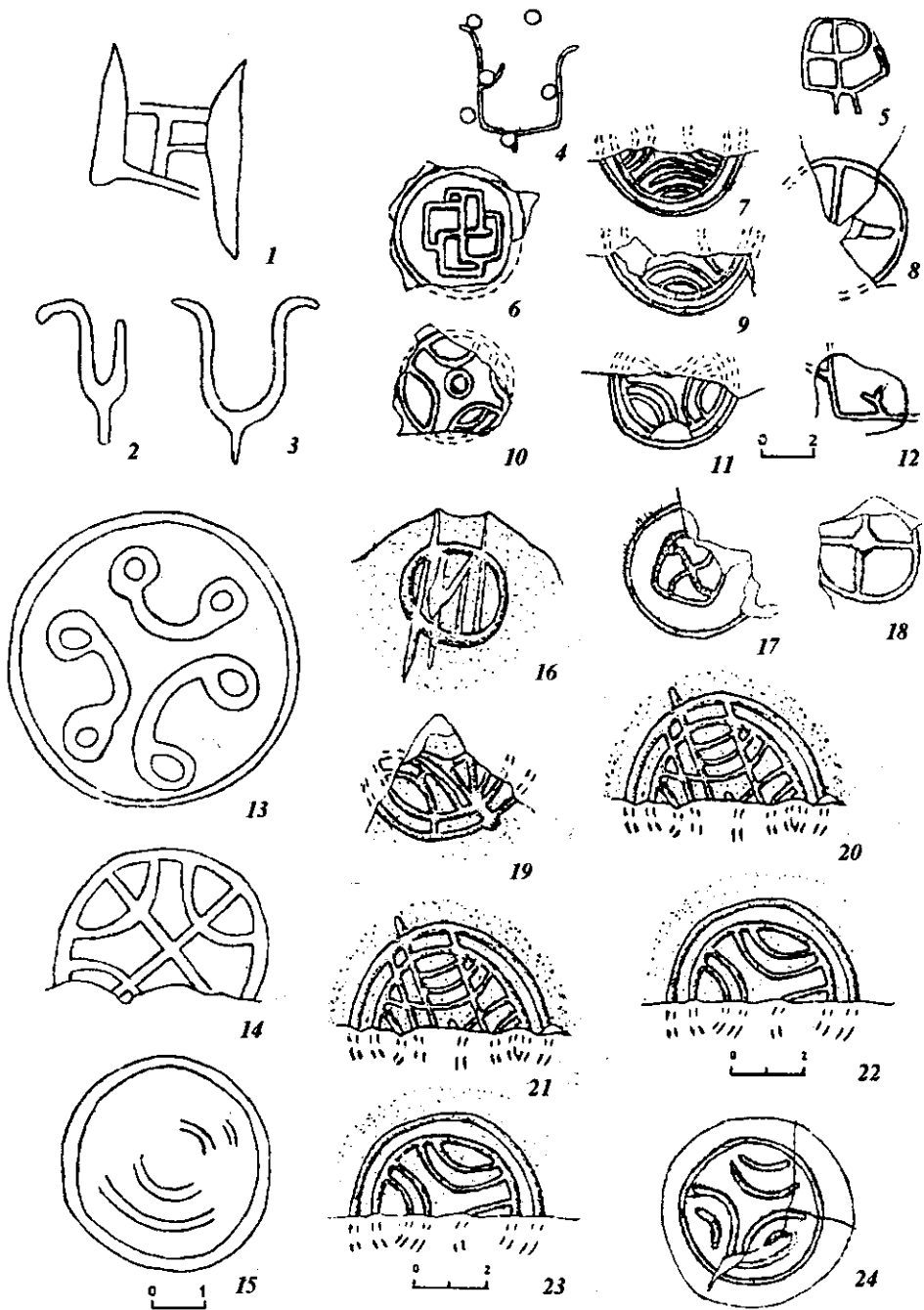

Рис. 5. Клейма на кераміці з Ревутового (1—24).

на 129 присутній орнамент, що складає дещо більше половини. Таке співвідношення орнаментованого посуду характерне для періоду XI—XII ст. У другій половині XII—XIII ст. кількість орнаментованої кераміки, за нашими підрахунками, становить близько 86%. Найпоширенішим елементом була врізна лінія по плічках (79 екз.), друге місце належить насічкам, рідше трапляється хвиля по вінцях (20), що також є хронологічною ознакою XI ст., на кераміці XII—XIII ст. вона відсутня. З інших комбінацій наявні сполучення хвилі і врізної лінії (10), насіннеподібних заглиблень і лінії (8). У поодиноких випадках трапились одна хвиля по плічках, насіннеподібні заглиблення, сполучення хвилі, лінії і насін-

неподібних заглиблень. У двох випадках горщики орнаментовані зубчастим штампом по плічках і стінці. Це так звані решітчасті штампи, поширені на території Польщі серед знахідок мазовецької кераміки⁷. У невеликій кількості її знахідки відомі по всьому Дніпровському узбережжю.

Глечики представлено 6 фрагментами, що дозволяють реконструювати верхні частини цих виробів (рис. 3, 2). Більшість з них відрізняє «гофрованість» горловини, лише один екземпляр має гладку шийку. Діаметр по вінцях коливається від 7 до 12 см, з переважанням 11 см, висота горловини від 3,5 до 5 см. Такі посудини інколи прикрашались псевдоручками «вушками», фрагменти яких знайдено в об'єктах і культурному шарі. За матеріалами поселення в Чернечому лісі ця категорія кераміки характерна для шару XI—XII ст. і як винажок трапляється у XII—XIII ст. Вдалось реставрувати три екземпляри черпачків. Один з них приземкуватої форми з петельчастою ручкою, прикрашений хвилястим і насіннеподібним орнаментом, два інші — біконічної форми, діаметр вінця майже в два рази перевищує висоту (рис. 3, 5, 9). За нашими підрахунками ця категорія посуду більш характерна для шару XII ст., ніж для XI ст.

Зерновики-піфоси виявлені лише у вигляді фрагментів стінок та однієї ручки. Проте своєрідність фактури черепків, теракотовий ангоб не залишають сумніву щодо їх приналежності.

Амфори представлено 50 фрагментами стінок, придонних частин та ручок. З культурного шару походить уламок горловини амфори з ручкою діаметром 5 см, ручка підвищується над горлом (рис. 3, 1). Це досить поширений у Причорномор'ї тип грушоподібних круглдонних амфор з сильно розширеним тулубом, коротким невираженим горлом без вінця і високо піднятими дугоподібними ручками, заокругленими у розрізі. Колір черепка інтенсивно червоний або оранжевий. Датуються такі амфори переважно XII ст.⁸ На одному з фрагментів збереглося графіті (рис. 3, 15). Знаки на амфорах у вигляді окремих літер, монограм або умовних знаків трапляються на цій категорії посуду вже в хозарський період, їх ставили на верхньому боці ручки, поблизу горла і зрідка на плечі⁹.

Серед інших керамічних виробів знайдено світильник, який належить до типу багатоярусних з ручкою (рис. 3, 3) та фрагменти накривок, одна з яких має вигляд куполу з «маківкою» (рис. 3, 10).

Керамічний комплекс з Ревутового, як за типологією виготовлення, так і за основним асортиментом виробів абсолютно ідентичний кераміці XI—XII ст. з Григорівського поселення. Оскільки на останньому досліджено гончарний горн, цілком логічним видається поширення цього посуду на найближчі села регіону. Відсутність будь-яких слідів гончарного виробництва на поселенні також підтверджує цю думку.

Вироби з заліза. Сільськогосподарські і промислові знаряддя праці представлені двома уламками серпів і сокирою, фрагментарність яких не дозволяє навести їх детальні характеристики (рис. 6, 1, 2). В одній з будівель знайдено фрагмент коси завдовжки 28 см, шириною леза 3,6 см, шириною спинки 4—5 мм (рис. 6, 3). Вона належить до так званих кіс-горбуш, відомих в XI—XIII ст. на всіх сусідніх територіях: в Білорусі, Прибалтиці, на території Південної Русі їх знайдено на Райковецькому городищі, Княжій горі, Колодяжині¹⁰.

На площі розкопу виявлено вироби, пов'язані з деревообробним виробництвом: скоби, цвяхи (17 екз.), костилі. Довжина цвяхів коливається від 6 до 8,5 см, форма шляпки грибоподібна або пласка.

Наймасовішою знахідкою серед виробів із заліза були ножі, їх виявлено 23 екз., частина у фрагментах. Близько 25% ножів — спеціального призначення, кінчики лез у них загнуті донизу або догори. Вони використовувались у деревообробній справі та чинбарстві. Більшість ножів універсального призначення. В них спинки найчастіше прямі або дещо скошені від рукояті до вістря, клинки у розрізі трикутні, висотою від 8 до 15 мм, з переважанням 8—10 мм. Довжина клинка коливається від 3,5 до 8,5 см з переважанням 4,5—5,5 см. Якщо порівняти ножі з Ревутового з ножами з Григорівського поселення, де переважають екземпляри XII—XIII ст., можна відмітити дещо менші розміри перших. Так, на Григорівському поселенні найбільш поширені клинки висотою від 10 до 16, товщина спинки 3—6 мм. Ймовірно, це спостереження може виступати хронологічною ознакою: з часом збільшується кількість ножів більших розмірів. Зокре-

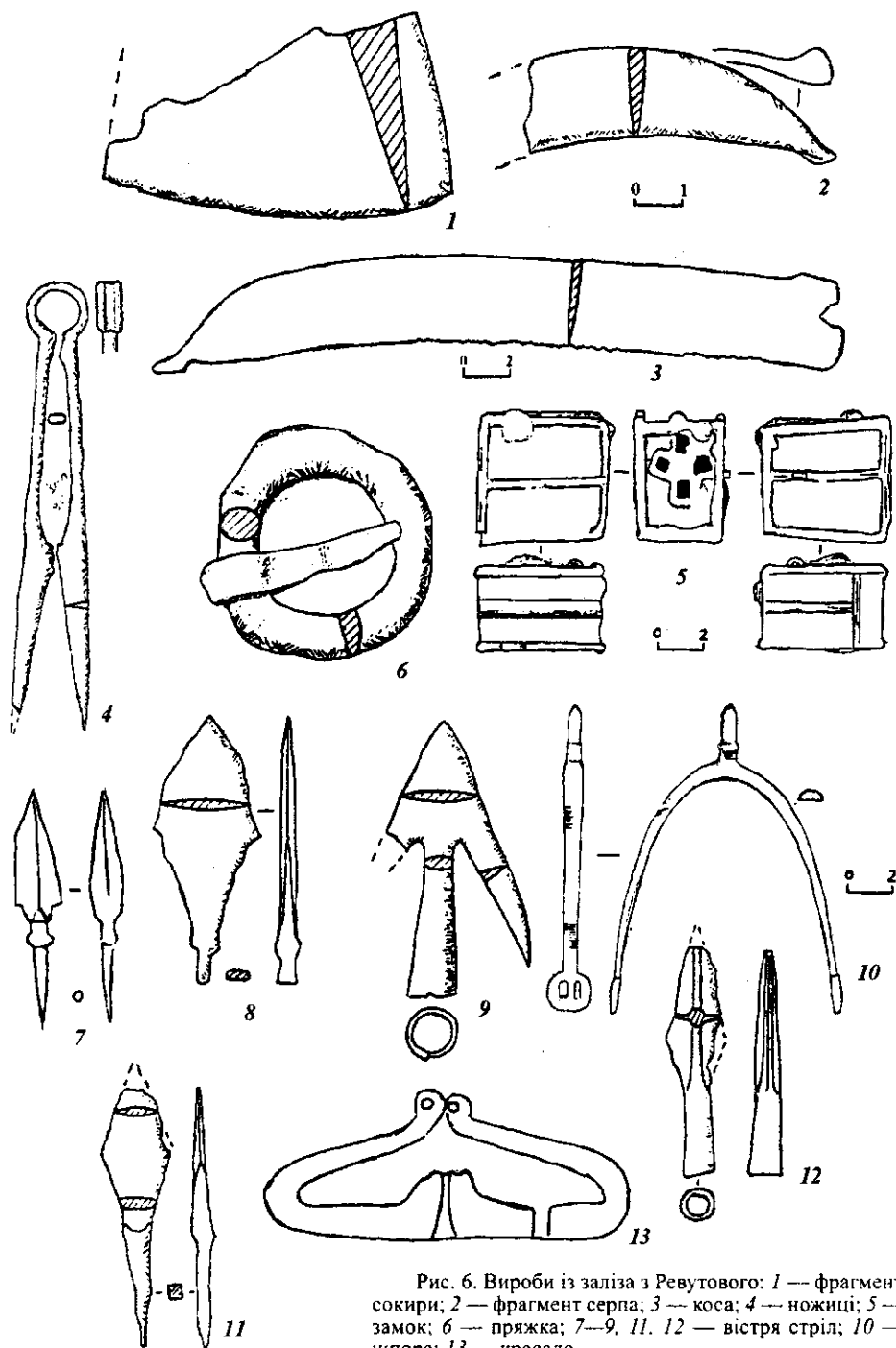

Рис. 6. Вироби із заліза з Ревутового: 1 — фрагмент сокири; 2 — фрагмент серпа; 3 — коса; 4 — ножиці; 5 — замок; 6 — пряжка; 7—9, 11, 12 — вістря стріл; 10 — шпора; 13 — кресало.

ма це характерно для новгородських ножів, цілком можливо, що така ж закономірність існувала і в матеріалах Південної Русі. Можливо, до столярних інструментів належить залізний предмет (пробійник?), довжиною близько 12 см, один кінець якого сплющений, а другий загнутий у вигляді лопаточки, стрижень прямокутний, ширина граней 4×8 мм. У культурному шарі знайдено один екземпляр пружинних ножиць (рис. 6, 4).

З предметів озброєння виявлено кілька наконечників стріл. Три з них походять з культурного шару, один черешковий, ромбічний, без упору, довжиною 58 мм, довжина пера 30, ширина 15 мм, належить до типу 47 і датується середи-

ною XI—XIV ст. (рис. 6, 8). На поселенні в Чернечому лісі знайдено три наконечники цього типу. Другий — втульчастий, гостролистої форми, завдовжки 53 мм, довжина пера 35, ширина 14 мм (рис. 6, 12). Найближчі аналогії можна знайти на Канівському поселенні, за А. Ф. Медведєвим належать до типу 4 і датуються IX—XIII ст.¹¹. Ще один черешковий наконечник доброї збереженості походить з культурного шару. Він пірамідальної форми, сплющений біля черешка, із скошеними кутами головки довжиною 50 мм. Довжина головки 27, ширина 8 мм (рис. 6, 7), належить до типу 96, який характерний лише для XII ст. У Григорівці знайдено один екземпляр цього типу. Два наконечники знайдено в житлі 4. Один з них двошипний втульчастий, довжиною 60 мм, довжина пера 27 мм, належить до типу 2, що датується з VIII по XIII ст. (рис. 6, 9). З Чернечого лісу походять два екземпляри таких наконечників. Другий — черешковий плоский з боковими виступами, довжиною 57 мм, довжина пера 50, ширина пера 24 мм, належить до типу 32, який датується XII—XIII ст. На поселенні в ур. Чернечий ліс виявлено три екземпляри таких наконечників.

З предметів, пов'язаних із спорядженням коня, знайдена одна шпора та кістяна псалія (рис. 6, 10; 7, 12). Шпора з шипом, інкрустована смужками латуні, належить до ранніх типів XI—XII ст.¹².

Можливо із спорядженням коня слід пов'язувати і досить масивну залізну пряжку з житла 1 (рис. 6, 6). Вона круглої форми, діаметром 50 мм, діаметр дроту 8 мм. Круглі пряжки такого типу дещо більших розмірів (65×80 мм) піднято з води на поселенні в Чернечому лісі. Псалій належить до типу «крилатих». Це ранній тип псалій, відомий вже в Танкіївському могильнику. Вони трапляються з ранніми формами стремен і поширені у X—XI ст.¹³.

З предметів побутового призначення в поодиноких екземплярах знайдено залізні петлі та ручки від цебер, один замок, калачеподібне кресало з язичком (рис. 6, 13). За новгородською схемою вони датуються X — серединою XII ст.¹⁴. Замок кубічної форми з поздовжньою ключовою віссю раннього типу. Коробка збереглась повністю, її висота 60 мм, розміри головки з прорізами для ключа 38×54 мм (рис. 6, 5).

Вироби з кольорових металів представлені звичайними для давньоруських поселень предметами: простими дротяними каблучками, пластинчастими з рослинним орнаментом та з круглого дроту, псевдокручені (рис. 7, 5, 7, 8). Виділяється браслет (будівля 5), що належить до типу змієголових з розімкнутими кінцями, оформленими у вигляді зміїної голівки (рис. 7, 1). Його вилито у жорсткій двостульчастій формі, має трикутний обід з чіткою центральною гранню (ребром). Закінчення у вигляді зміїної голівки з реалістично підкресленими «вушками», пашу виділено чотирма рисками, що перетинають поверхню звуженого кінця, що переходить у овальний переріз. Розміри трикутного перерізу 10×5 мм, кінця-«морди» овального звуженого перерізу 3×2 мм. Подібний описаному екземпляру знайдено браслет в Чернечому лісі. Їх походження, можливо, слід пов'язувати з Прибалтикою, де вони широко побутували у жемайтів в XI—XII ст. Є всі підстави вважати знахідки з Ревутового і Григорівського поселення (Чернечий ліс) ранніми браслетами, оскільки вони відрізняються масивністю і реалістичним виконанням звіриних голівок, що вважається ранніми ознаками¹⁵. Ще один фрагмент пластинчастого браслету з кінцем у вигляді крина також має найближчі аналогії у Григорівці (рис. 7, 6). У жіночому похованні знаходились скроневі кільця з розімкненими кінцями (рис. 7, 10). Досить незвичною була знахідка в одній з ям поблизу житла 1 срібної намистини прикрашеної зерню, її розміри 14×15 мм, діаметр отвору 4 мм (рис. 7, 2). Найближчі за формою та розміром цій намистині є в курганных старожитностях дреговичів, де вони датуються XI ст., відомі вони і в скарбах Давньої Русі, Прибалтики та Скандинавії, починаючи з X ст.¹⁶. До рідкісних знахідок належить кам'яний різьблений хрестик, виготовлений з червоного пірофіліту (шиферу). Хрест рівнокінцевий розміром 3,5×3,5 см, кінці оформлені у вигляді заокругленого крина, прикрашеного схематичним зображенням квітки — крапками, напівколом і трикутником (рис. 7, 3). Сюжет не винятковий для давньоруського мистецтва, пошуки аналогій ведуть до рослинної орнаменталії на пластиці Візантії, що склалась на кінець X ст.¹⁷. Аналогічний орнаментальний мотив присутній на фресках і мозаїках Софії Київської¹⁸. Крин протягом тисячоліть є основним елементом рос-

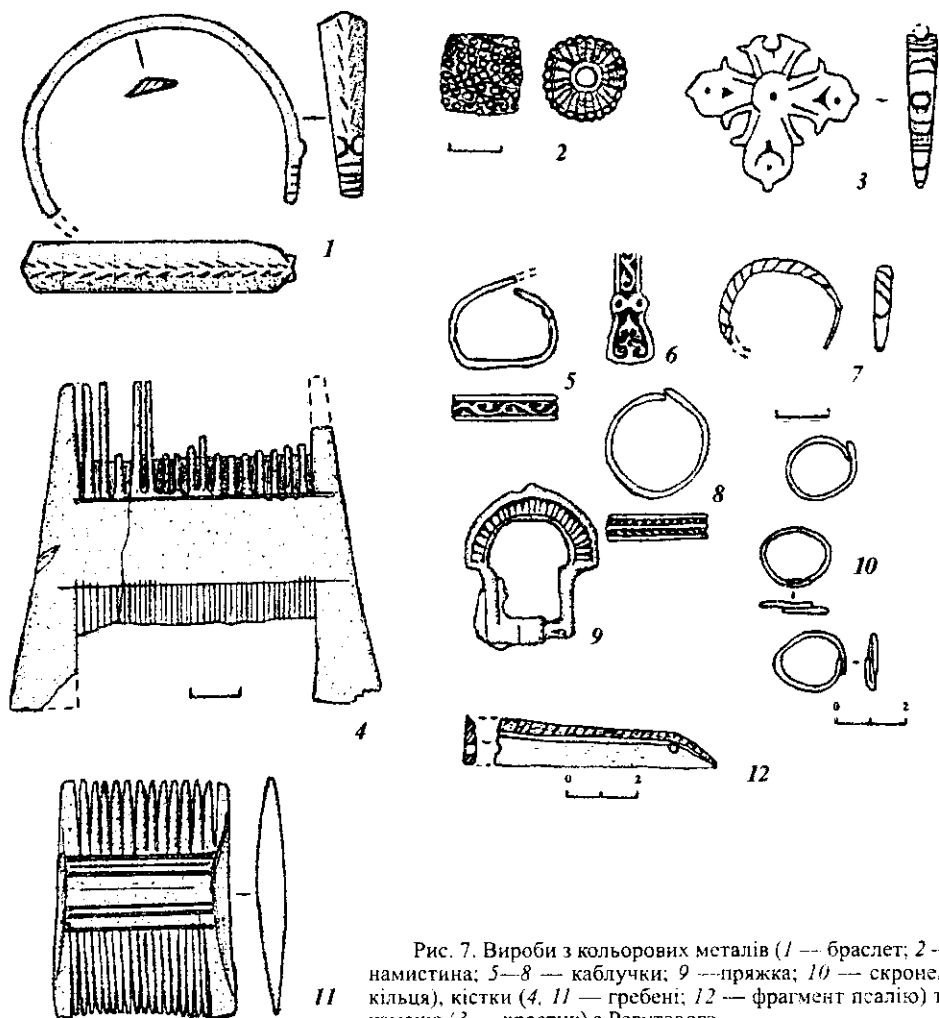

Рис. 7. Вироби з кольорових металів (1 — браслет; 2 — намістина; 5—8 — каблучки; 9 — пряжка; 10 — скроневі кільця), кістки (4, 11 — гребені; 12 — фрагмент псалию) та каменю (3 — хрестик) з Ревутового.

линного орнаменту, що символізує невмирущі сили природи і вічного її відродження.

У заповненні об'єктів знайдено два кістяних гребеня. Перший екземпляр належить до типу двосторонніх, вирізаних з однієї заготовки з густими зубчиками. Його розміри 4,5×3,5 см (рис. 7, 11). За формою він наближається до типу Л за новгородською схемою і датується Х—ХІ — рубежем ХІІ—ХІІІ ст.¹⁹. Аналогічні гребені з київського Подолу датуються останньою чвертю ХІ ст.²⁰

Другий гребінь трапецієподібної форми також двосторонній суцільний, розміром 7,5—5,2×6 см (рис. 7, 4). За новгородською схемою належить до типу М, хронологія така ж, як і попереднього типу.

Отже, весь речовий матеріал і кераміка вкладаються в хронологічні рамки ХІ — середини ХІІ ст. Відсутність на поселенні скляних браслетів також свідчить саме про таку дату поселення, адже масове поширення давньоруських скляних браслетів починається з другої половини ХІІ ст.

Перейдемо тепер до розгляду питання про відносну хронологію розкопаних об'єктів, що дозволить провести просторовий аналіз поселення. Зіставлення всіх розкопаних об'єктів, зокрема відсутність типологічного переривання керамічних комплексів, свідчить про їх сильний зв'язок і про досить вузьку дату існування поселення, приблизно в межах 150 років. Спробуємо виділити групи об'єктів, що існували синхронно на основі зіставлення типів кераміки в житлах (рис. 4). Найранішими об'єктами, що вміщували виключно матеріали ХІ ст. були житло 5 і будівлі 2, 6. До цієї групи віднесемо також яму 10 на тій підставі, що у

двох випадках вдалось склеїти фрагменти кераміки, знайдені в ній та житлі 5. В цій групі за стратиграфією найраніше з'явилась будівля 6, яка, виходячи з аналізу матеріалу, проіснувала недовго і була перебудована у житло 5. Цілком можливо, що ця будівля була також житловою спорудою, оскільки немає певності, що до перебудови в ній не було печі.

Отже, на розкритій площі поселення в XI ст. розміщувався всього один двір, площа зайнята під будівельні споруди становила приблизно 12×12 м.

Наступний період, який ми відносимо до рубежу XI—XII ст. репрезентують житло 1 та 3, будівлі 5, 8, 10 та ями 2, 3. У цій групі раніше було збудоване житло 3, матеріали якого дають цілком певні докази його існування на кінець XI ст., оскільки тут абсолютно переважає 4 тип вінець, характерний для XI ст. До нього належить будівля 5, віддалена на 6 м, матеріали якої синхронні знахідкам з житла 3.

Житло 1, на жаль, містило значно менше знахідок порівняно з житлом 3. Все ж, виявлені тут матеріали, зокрема срібна намистина з ями 3 та близький до житла 3 комплекс кераміки, дозволяють датувати його рубежем XI—XII ст. Синхронні йому будівля 10, можливо будівля 8 та ями 2, 3. Отже на другому етапі на дослідженій площі існувало вже 2 господарські двори, житла яких віддалені один від одного приблизно на 20 м. Ймовірно саме такою в цей час була мінімальна відстань між садибами, отже щільність дворів досягла відповідно: 1 двір на 1000 м² вільної площі.

До третього періоду, що датується серединою XII ст. належить найбільше об'єктів. Це житла 2, 4, 6, 7, будівлі 1, 3, 4, 7, 9 та ями 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12. У цій групі першим було збудовано житло 4, до нього відносяться будівлі 3, 4 та ями 7, 8, 9. До житла-риги 2 мають, ймовірно, відношення ями 4, 5, 6 та майже ціле жорно, виявлене за 6 м від нього. Житла 6, 7 за основними матеріалами синхронні, з ними пов'язані будівлі 7, 9, ями 11, 12 та поховання. Таким чином, на третьому етапі фіксується три домогосподарства, принаймні два з яких синхронні, житлові будівлі віддалені одне від одного на 25—30 м.

Відсутність будь-яких слідів огорожі не дає можливості простежити реальну площу, зайняту під садибу, проте синхронізація всіх розкопаних об'єктів та їх планіграфія дозволяють стверджувати, що протягом всього періоду існування поселення площа одного домогосподарства, зайнята будівлями, була досить компактною і становила 3—4 сотки.

Характеристика ландшафту. Основні напрямки господарської діяльності.

Нами здійснена спроба ландшафтно-планіграфічної реконструкції мікрорегіону на основі зіставлення сучасних карт, карти Дніпра, складеної у 1907—1910 рр., та плану наших розкопок (рис. 8).

За типологією ландшафтів, розробленою для Київського Придніпров'я, ця територія належить до підвищених лесових ерозійно-денудаційних рівнин²¹. Цей тип ландшафту характеризується пагорбо-хвилястими дуже розчленованими рівнинами на дислокованій основі, перекритій малопотужними лесоподібними суглинками і пісками із світло-сірими і сірими лісовими змитими ґрунтами під дубово-грабовими лісами, частково розораними. Характерна особливість цієї місцевості — інтенсивний розвиток ерозійних процесів. Територія поселення належить до долинно-балкового природно-територіального комплексу. Борова тераса, на якій знаходиться поселення, мала досить нерівну поверхню, нахилена в бік Дніпра. Її в давнину в кількох місцях перетинали досить глибокі яри, тепер перекриті мивними ґрунтами. У розкопі фіксувались невеликі рівчаки, наприклад, житло 2 будувалося на місці забутованого рівчака. У цьому місці Дніпро відступає від берега, утворюючи досить широку долину. Відстань від берегового зрізу тераси до ріки становила близько 700 м. Долина була зайнята дерево-кушовою рослинністю, болотними травами, ґрунти дернові опідзолені.

Поселення в Ревутовому знаходилось в щільному оточенні синхронних давньоруських пам'яток. Вниз по Дніпру всього за 0,7 км розміщується давньоруське багатощарове поселення XI—XIII ст., в протилежному боці за 0,5 км знаходиться друге поселення, за яким на відстані всього 300 м починається комплекс археологічних об'єктів, що включає городище з посадом і великим поселенням XI—XIII ст. Отже, територія безпосередньої господарської діяльності (ресурсної зони) була обмежена вздовж узбережжя Дніпра синхронними посе-

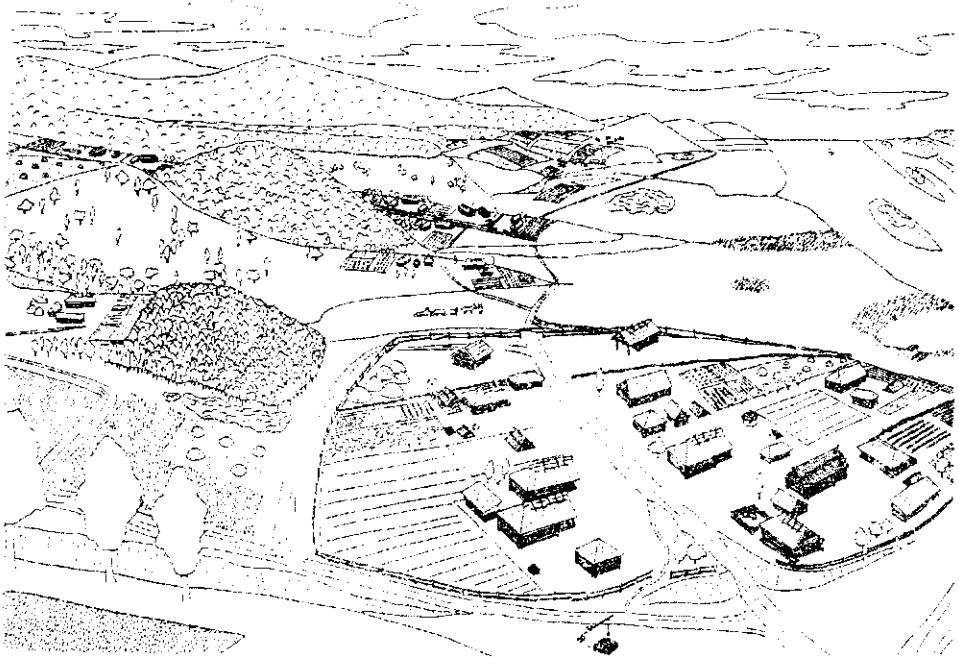

Рис. 8. Загальний вигляд мікрорегіону та поселення в ур. Ревутове в давньоруський час. Реконструкція В. О. Петрашенка, В. К. Козюби.

леннями та рікою, з напольного боку гірський ландшафт вряд чи робив доцільним переміщення від поселення далі 1 км. У науковій літературі розроблено питання щодо співвідношення виробництва і відстані в сучасних сільських економіках: мінімальна відстань поля від поселення становить близько 1 км, максимальна 3—4 км, радіус території 5 км приймається як економічний поріг²². Для аналізу території ми скористалися картою у масштабі 1:10000 до спорудження Канівського водосховища.

Загальна ресурсна зона має вигляд майже правильного овалу витягнутого вглиб плато на 1,7 км і вздовж Дніпра близько 1 км. Її площа становить близько 170 га.

Звернемось до таблиці, в якій наведено характеристику території.

Табл. 3. Територіальний аналіз за типами ландшафтів.

Поселення	Ресурсна зона, га	Селительна зона, га	Ерозійна зона, га	Типи ландшафтів					
				тераси, га	схили пагорбів, га	рівнини, га	плато, га	заплава, га	потенційні орні землі, га
Ревутове	170	1	12	7	53	18	9	70	60

За типами ландшафтів найбільшу площу (близько 70 га) займала заплава Дніпра і схили пагорбів (53 га). Найпридатнішими для оранки були рівнини пагорбів і похилі схили, з крутизною не більше 8—10° та тераси, всього близько 60 га. Під оранку могли також використовуватись і заплавні луки, хоч для долини Дніпра це ускладнювалось через тривалість повенів і заболоченістю значної їх частини.

Перші поселенні, що з'явилися тут на початку XI ст., ймовірно, побачили густо залісені пагорби верхнього плато і вкриті густими травами і чагарниками долину Дніпра, багату на природні ресурси. Ліси, що займали значну площу в радіусі 1 км, були першою необхідною умовою для будівництва селища та його опалення в зимовий період. Крім того, ліс багатий на цінні біоресурси, що становили помітну частку в харчуванні давньої людини.

Найбільшом багатством цієї території були придолінні луки, саме вони ві-

дігравали основну роль в кормовому балансі тваринництва. Урожайність сіна на природних луках могла досягати 40 ц/га. Нарешті не останнє місце в харчуванні належало і рибним запасам, які, до того ж, не залежали від сезонних змін і фактично постійно давали додатковий висококалорійний продукт. Спробуємо реконструювати площу орних земель, що були у користуванні поселенців. Оскільки урочище немає слідів заселення в ранньослов'янський час, цілком логічним видається відсутність вільної від лісу орної землі, отже перші поселенці повинні були займатись їх розкорчовуванням і звільненням площі під оранку. За підрахунками А. П. Томашевського, поселення з п'яти жител для нормального функціонування лише для отоплення і спорудження будівель вирубало до 1 га лісу за рік, отже за 100 років на кінець XI ст. теоретично поселенці повинні були розчистити близько 100 га лісового масиву²³. Хоч здається такі підрахунки занадто прямолінійні. В дійсності для опалювання зовсім не обов'язково вирубати сортовий ліс, для цього цілком вистачило б і підліску, що можна спостерігати і в наш час.

У Подніпров'ї вже у VIII—X ст. повністю панувала парова система землеробства, що дозволяла отримувати стабільні врожаї²⁴. Отже орні землі були постійними, до того ж розміщувались порівняно на невеликій відстані від поселення. Не можна виключати і можливості існування орних земель на плато. Місцевість, що безпосередньо пристає до поселення, сильно пересічена ярами і балками, проте на схилах і терасах високого дніпровського берега в наш час розміщуються поля і сади. Саме ці важкодоступні ділянки мають кращі, порівняно з плато, ґрунти. Немає сумніву, що вони використовувались під поля і в давнину. На цій ділянці Дніпровського узбережжя гірська дислокація порівняно неглибока, всього за 1,5 км від берега починається рівне плато, яке також при необхідності можна було перетворити в орні поля.

Згідно з наведеним вище територіальним аналізом потенційні орні поля (без заплави) могли дорівнювати 60 га. Кількість орної землі для конкретної ландшафтно-господарської системи можна отримати на основі метода спектрально-остеологічної індексації, розробленого С. П. Романчуком²⁵:

$$S_c = \frac{(100 - P) \times 100}{[K(100 - P) + P]}$$

де: S_c — процент сільськогосподарських угідь, P — процент залишків диких тварин на поселенні, K — співвідношення продуктивності мисливських і сільськогосподарських угідь, що, за даними С. П. Романчука, для Середнього Придніпров'я становить 0,07%.

Підставимо у формулу дані, що стосуються дослідженого поселення і отримаємо величину сільськогосподарських угідь*:

$$S_c = \frac{(100 - 13) \times 100}{[0,07 \times (100 - 13) + 13]} = 32$$

Отже сільськогосподарські угіддя становили близько 32% ресурсної зони, що рівнялось 54,4 га. Ця цифра, як бачимо, досить близька до тієї, що ми отримали при аналізі території.

Розглянемо демографічну ситуацію в аспекті можливості даної ландшафтно-господарської системи прогодувати це населення. Для демографічних розрахунків необхідно знати кількість синхронних жител на кожному хронологічному зрізі. Середню кількість синхронних об'єктів на дослідженому розкопі можна встановити за формулою С. П. Романчука:

$$N_c = \frac{N \times t}{T}$$

де: N — кількість об'єктів у групі (у нашому випадку 7 жител), t — середня тривалість функціонування житла (25 років) і T — хронологія всього поселення.

Підставимо дані у цю формулу і одержимо:

$$7 \times 25 / 150 = 1,2.$$

Отже, у середньому на одному хронозрізі існувало дещо більше одного житла, проте ми переконались, що жител XII ст. майже у 2 рази більше, ніж XI, а це

* Аналіз остеологічного матеріалу з поселення провів к. і. н. О. І. Журавльов.

означає, що населення зростало, порівняно з першим етапом заселення. Можна вважати для другого етапу синхронними два житла, в чому ми переконались при аналізі хронології окремих об'єктів. Ми дослідили приблизно п'яту частину площі поселення, отже на всій його площі у XII ст. одночасно могло знаходитись до 10 домогосподарств — малих сімей. Візьмемо для аналізу останній хронологічний зріз, коли на поселенні проживало максимум людей. Зважаючи на середню тривалість життя чоловіків, що за матеріалами Монастирка становить близько 35,2 роки, малоймовірно, щоб у житлі проживали чоловіки двох поколінь (батько, син)²⁶. А це означає, що на двох дорослих припадало 2—3 неповнолітніх дітей, тобто сім'я складалась з 5 чоловік. Останнім часом у дослідженнях з демографії зверталась увага на те, що поширена в археологічній літературі чисельність давньоруської сім'ї в 6—7 чоловік перевищена²⁷. Західноєвропейські джерела дають для IX—XIII ст. обґрунтовані свідчення про чисельність сім'ї в 4—5 чоловік. Хоч кількість дітей, що виживали, для періоду XI—XII ст. дорівнювала 4, з урахуванням бездітних і неодружених, середня кількість дітей на одне житло не перевищувала 2,25, що відповідало співвідношенню, коли дитяче покоління складало у цілому 125% батьківського. А це давало щорічний приріст населення до 0,5% — досить високий показник для середньовічного часу²⁸. За підрахунками Жана Фурає, для Франції часів Старого порядку, щоб забезпечити їжею одну людину, потрібно було, з урахуванням сівозміни, 1,5 га орної землі²⁹. Отже, щоб прогодувати 40 чоловік потрібно було 60 га землі. Саме така кількість орної землі реконструйована нами для цього поселення. Отже саме ця цифра здається нам обґрунтованою, вона може бути збільшена лише за рахунок немовлят віком до одного-двох років.

Хоч з самого поселення ми не маємо повних палеоботанічних досліджень, немає сумніву, що склад вирощуваних культур не відрізнявся від сусідніх поселень. Зокрема такі дослідження проведені на Григорівському поселенні в ур. Чернечий ліс. У XI—XII ст. спостерігається розширення асортименту вирощуваних культур порівняно з попереднім часом. Значне місце займають жито, яке вимагало глибокої оранки і добре оброблених ґрунтів. Жито, що вирощувалось поряд з двозернянкою є показником використання двопілля і трипілля. Знахідки бобових рослин свідчать про чергування посівів злакових і бобових, що сприяло відновленню родючості ґрунтів³⁰. Про значну роль землеробства в господарстві свідчать також масові знахідки жорен на поселенні, які, можливо, виготовлялись мешканцями поселення і на продаж.

Придолинний тип розташування поселення створював особливо сприятливі умови для розвитку тваринництва, яке, до того ж, було необхідною умовою сівозміної системи землеробства, оскільки без тваринництва неможливо забезпечити поля перегноєм. Osteологічні матеріали з поселення свідчать про молочно-м'ясний напрямок, основне місце в розведенні домашніх тварин належало великій рогатій худобі та свиням. Незначний відсоток диких тварин серед виявлених кісток свідчить про повне переважання свійських тварин у м'ясному раціоні мешканців. Виявлено порівняно значну кількість кісток коня, до того ж на поселенні знайдено поховання молодого коня, черепи коней траплялись і під долівкою жител, що, можливо, свідчить про заборону вживати їх у їжу. Коням належала значна роль і в землеробстві як тяглової сили, і у військовій справі, якщо зважати на досить неспокійне місце проживання на Дніпровському узбережжі в давньоруський час.

З інших видів господарської діяльності, що знаходить підтвердження в археологічному матеріалі, слід відмітити смолокуріння та виробництво жорен. Як вже зазначалось, знахідки уламків жорен, як в культурному шарі так і в об'єктах вражають своєю кількістю. До того ж, в одному з об'єктів (будівля І), де не виявлено жодного черепка, заповнення складалось з уламків жорнового каміння. За визначенням В. Ф. Петруня на поселенні виготовлялись жорна двох видів: з дрібнодетрипіщанистого вапняку (піщаники з карбонатним цементом, імпорткові), псевдотуфоловові імпорткові піщаники. Ці піщаники місцевого походження і належать Трахтемирівським покладам. Виробництво жорен в цьому регіоні було налагоджене у XVIII ст., цілком природно сподіватися на його виробництво і в давньоруський час.

Ймовірно кожне з поселень Бучаксько-Трахтемирівського гнізда спеціалізу-

валось на якомусь одному виді ремісничої діяльності. Так, на поселенні в Ревутовому не виявлено ніяких слідів залізоробного, а також гончарного виробництва, натомість гончарні горни досліджено на сусідньому з півдня поселенні та в Чернечому лісі. Явні сліди залізоробного виробництва зафіксовані у Чернечому. Аналіз залізних виробів з поселення, проведений Г. О. Вознесенською, переконує в їх подібності до матеріалів з Чернечого. Отже, не може бути сумнівів у існуванні внутрішньої торгівлі між усіма поселеннями в радіусі 10—15 км. Лише торгівлею можна пояснити присутність серед археологічних знахідок престижних прикрас, у тому числі, можливо, імпортного походження. Для проведення торгових операцій має бути якийсь надлишок продуктів або предметів ремесла. Таким надлишком могли бути продукти землеробства, звичайно в окремі урожайні роки, постійним же товаром могли бути лише ремісничі вироби, продукти промислів та обмін послугами.

Для з'ясування соціального статусу населення, що тут проживало, необхідно вирішити питання про власність на землю: була вона общинною, чи вже належала князівському домену, або боярину-землевласнику. Звичайно за археологічними матеріалами пряму відповідь на ці питання одержати важко. Все ж деякі спостереження над матеріалом дають можливість поставити питання про залежність населення общини від князя. Зокрема присутність на керамічному посуді клейм з князівськими знаками, знахідки предметів, пов'язаних із спорядженням коня, що свідчить на користь виконання військових повинностей, вказує на залежність від князівської влади.

Ще за часів Володимира наприкінці X ст. князь повелів ставити «города» по ріках Дніпро, Трубіж, Сулі, що повинні стати на перешкоді печенізьким набігам. Після деякого запустіння Канівського Подніпров'я у другій половині X ст. у зв'язку з експансією печенігів, життя тут починає відновлюватись на рубежі X—XI ст., особливо інтенсивно після перемог Ярослава Мудрого над печенігами у 1017 і 1036 рр., коли Русь знову стала господарем Поросся³¹. У процесі заселення Подніпров'я в давньоруський час брали участь як залежні від князя люди, про що є незаперечні свідчення у літописах, так і незалежні селяни, що шукали вільної землі³².

Поселення в Ревутовому починалось як невелике родове сільце, що поступово розросталось. За своїм характером воно належало до типу «домових» общин, коли розділені сім'ї не переселялись на нові місця, а засновували свої двори на цьому ж поселенні. Важко сказати з чіткої ініціативи з'явилися ці люди, але можна бути певним, що вони з самого початку були включені в систему феодальних відносин. У період раннього феодалізму селянська землеробська община була найбільш масовою соціальною структурою, вона несла відповідальність за виконання державних повинностей і податків.

Як уже відмічалось, досліджуване поселення знаходилося в щільному оточенні синхронних йому поселень, але наскільки всі вони складали на початку заселення один соціальний організм, тобто входили до однієї землеробської общини, сказати важко. За деякими археологічними ознаками, складається враження, що община в Ревутовому вела досить відособлене життя. Зокрема її мешканці не користувались загальним могильником, їх небіжчики були поховані на території дворищ (розкопано три поховання: чоловіче, жіноче, дитяче). Складається враження, що перед нами одне з невеликих родових селищ, мешканці якого, хоч і були змушені нести тягар державних князівських повинностей, залишалися особисто вільними і незалежними. Але тривалий час така ситуація не могла залишатись без змін, адже у XII ст. на цій території відбуваються помітні зрушення. Остаточно оформляється Дніпровська оборонна лінія, що привела до виникнення густої мережі міст-фортець, які стають опорними пунктами в подальшому розвитку феодальних відносин. Всього за 0,5 км від поселення збудовано фортецю-замок в ур. Городок з великим поселенням-посадом і поселеннями-супутниками. Досліджуване поселення неодмінно повинно було відчувати на собі ці зміни, зокрема найімовірніше перетворення його на одне з поселень-супутників замку. Проте саме у цей час, десь у другій половині XII ст., життя на поселенні припиняється, причому без будь-яких слідів воєнного втручання. Зрозуміло, що його мешканців змусила покинути цю землю не зовнішня небезпека, а нові порядки, яким не відповідали закони родових

звичаїв. Чи перейшли вони жити на територію ближчу до фортеці, підкорившись новим умовам, чи пішли шукати нових вільних земель, можна лише здогадуватись.

Примітки

- ¹ Довженко В. Й. Землеробство Древньої Русі.— К., 1961.— С. 217.
- ² Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография.— 1991.— С. 76
- ³ Петрашенко В. А. Керамика IX—XIII вв. Среднего Поднепровья // Древнерусская керамика.— М., 1992.— С. 7—20.
- ⁴ Молчанов А. А. Об атрибуции лично родовых знаков князей Рюриковичей X—XIII вв. // Вспомогательные исторические дисциплины.— Л., 1985.— С. 66—83.
- ⁵ Калюк О. П., Сагайдак М. А. Склад керамічної продукції XII ст. з київського Подолу // Археологія.— 1988.— Вип. 61.— С. 44.
- ⁶ Янин В. Л. Археологический комментарий к Русской правде // Новгородский сборник.— М., 1982.— С. 151.— Рис. 9.
- ⁷ Поздняков В. С. Развитие керамики древнерусского Клецка (X—XIII вв.) // Древнерусская керамика.— М., 1992.— С. 53.
- ⁸ Якобсон А. А. Керамика и керамическое производствосредневековой Таврики.— Л., 1979.— С. 111.
- ⁹ Там же.— С. 73.
- ¹⁰ Коробушкина Г. Н. Земледелие на территории Белоруссии в X—XIII вв.— Минск, 1979.— С. 56.
- ¹¹ Мезенцева Г. Г. Канівське поселення полян.— К., 1965.— С. 101, Рис. 53, 2; Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие VIII—XIV вв. // САИ.— 1966.— Вып. Б1-36.— С. 57.
- ¹² Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв. // САИ.— Вып. Е1-36.— 1973.— С. 63, 64.
- ¹³ Степи Евразии в эпоху средневековья.— М., 1981.— С. 215.
- ¹⁴ Колчин Б. А. Хронология новгородских древностей // Новгородский сборник.— М., 1982.— С. 163.
- ¹⁵ Сергеева З. М. К изучению культурно-экономических связей западно-русских земель с Прибалтикой // КСИА.— 1982.— Вып. 164.— С. 30.
- ¹⁶ Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв.— М., 1982.— С. 202.— Табл. XXVIII—XXIX; Боровський Я. С., Архипова Є. І. Дослідження «міста Ярослава» 1984—1989 рр. // Стараодавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр.— К., 1993.— С. 208.
- ¹⁷ Макарова Т. И. Перстни с геральдическими эмблемами из киевского клада // Древности славян и Руси.— М., 1988.— С. 245.
- ¹⁸ Макарова Т. И. Симметрия в растительном орнаменте Древней Руси // Древняя Русь и славяне.— М., 1978.— С. 372.
- ¹⁹ Колчин Б. А. Хронология новгородских древностей // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода.— М., 1982.— С. 166.— Рис. 5.
- ²⁰ Сагайдак М. А. Давньокиївський Поділ.— К., 1991.— С. 107.
- ²¹ Киевское Приднепровье.— К., 1988.— С. 11—13.
- ²² Chiholm Rural settlement and land use.— Hutchinson—London, 1968.— P. 8.

²³ *Томашевский А. П., Гавритухин И. О.* Славянское поселение Тетеревка-1.— Л., 1992.— С. 25.

²⁴ *Пашкевич Г. О., Петрашенко В. О.* Землеробство і скотарство в Середньому Подніпров'ї у VIII—X ст. // *Археологія*.— 1982.— Вип. 41.— С. 56.

²⁵ *Романчук С. П.* Методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій території древнього освоєння на прикладі Середнього Придніпров'я (IV тисячелеття до н. е.— II тисячелеття н. е.).— Автореферат ... канд. геогр. наук.— К., 1992.— С. 14.

²⁶ *Покас П. М.* Антропологическая характеристика погребений // *Максимов Е. В., Петрашенко В. А.* Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре.— К., 1988.— С. 136.

²⁷ *Томашевский А. П., Гавритухин И. О.* Указ. соч.— С. 19

²⁸ *Урланис Б. Ц.* Рост населения в Европе.— ОГИЗ.— 1941.— С. 15; *Бессмертный Ю. Л.* Жизнь и смерть в средние века. Очерки демографической истории Франции.— М., 1991.— С. 86—119.

²⁹ *Фернан Бродель.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV—XVIII ст.— К., 1995. — Т. 1.— С. 40.

³⁰ *Петрашенко В. А., Пашкевич Г. А.* К изучению земледелия Древней Руси по материалам поселения у с. Григоровка на Среднем Днепре // *Российская археология*.— 1992.— № 1— С. 209.

³¹ *Толочко П. П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков.— К., 1980.— С. 126.

³² *Літопис Руський за Іпатським списком у перекладі Л. Є. Махновця.*— К., 1989.— С. 87.

В. А. Петрашенко

ДРЕВНЕРУССКОЕ СЕЛО ПО МАТЕРИАЛАМ ПОСЕЛЕНИЯ В КАНЕВСКОМ ПОДНЕПРОВЬЕ

В статье публикуются материалы раскопок древнерусского поселения XI—XII вв. с Каневского Поднепровья. На основе анализа комплексов археологических находок предлагается ландшафтно-планиграфическая реконструкция микрорегиона, рассматриваются основные виды хозяйственной деятельности. Автор доказывает, что при несомненном преобладании земледелия и скотоводства в хозяйственной деятельности населения поселка, его жители занимались также ремеслом, торговлей, несли военную службу, были вовлечены в систему государственных отношений; предполагается, что исследованный памятник относится к типу родовых сельских поселений, прекратившим свое существование в силу усилившегося процесса феодализации Днепровского региона.

V. A. Petrashenko

ANCIENT RUS VILLAGE ON THE BASIS OF MATERIALS FROM THE SETTLEMENTS OF THE KANIV DNEPER RIVER REGION

The paper presents the materials from excavation of one of the Ancient Rus settlement in the Kaniv Dnieper River Region dated from eleventh and twelfth centuries. Basing on the analysis of archaeological complexes, the author proposes the landscape and planigraphic reconstruction of the micro region and discusses the principal kinds of economic activity. The author argues additional kinds of economic activity (crafts, trade, and military service) with agriculture and cattle-breeding as absolutely prevailed in the economic activity of the settlements; moreover, the inhabitants were involved in the system of the state relationship. Supposedly, the excavated settlement is classified as a tribal rural settlement that had ceased to exist because of strengthening process of feudalization of the Dnieper Region.